УНИВЕРСИТЕТ ДӘРІСІ • ҚАЗІРГІ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ПАРАДИГМАЛАРЫ

№ 5 ДӘРІС. ДӘСТҮРДЕН ҚАЗІРГІ МӘДЕНИЕТКЕ: ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖОЛДАРЫ

Тіл біліміндегі ғылыми парадигмалар эволюциясы және антропоцентристік бағыт негіздері

Дәріскер: ф.ғ.д., профессор Авакова Раушангүл Амирдиновна

Оқу нәтижелері және дәріс құрылымы

Оқу мақсаттары мен нәтижелері

• Лингвистикадағы үш ірі ғылыми парадигманы (салыстырмалы-тарихи, жүйелі-құрылымдық, антропоцентристік) ажырата білу;

• «Тіл және адам» диадасы аясындағы антропоөзектік 6 принципті талдау;

• Қазақ тіл біліміндегі дәстүр мен жаңашылдық сабақтастығын нақты ғылыми мектептер үлгісінде дәлелдеу.

Дәрістің логикалық желісі

1. Мәселе қою: Тіл — таңба ма, әлде адам болмысының айнасы ма?

2. Тарихи эволюция: XIX ғ. – XX ғ. – XXI ғ. парадигмалар ауысуы.

3. Антропоцентристік парадигма және оның алты негізгі принципі.

4. Сабақтастық (Бодуэн де Куртенэ), кәсіби кейс, өзіндік бақылау және қорытынды.

Ойлану сұрағы: Тіл адамға қызмет ете ме, әлде адам тілге тәуелді ме?

Талқылауға арналған жағдаят

Бір сөзді (мысалы, «шаңырақ» немесе «қонақ») екі түрлі қырынан қарастырайық:

• Құрылымдық көзқарас: дыбыстық құрамы, буын саны, түбір мен қосымша, септік жалғауы.

• Мәдени-танымдық көзқарас: ұлттық дүниетаным, отбасы құндылығы, тарихи жад, мінез-құлық нормасы.

Аудиторияға сұрақ (2 минуттық ми шабуылы)

1. Тілді тек грамматикалық ережелер жиынтығы ретінде зерттеу неліктен жеткіліксіз болды?

2. Адамның сөйлеу мәнері мен сөз таңдауы оның ұлттық және әлеуметтік болмысын қалай ашады?

→ Оқытушы нұсқаулығы: 2–3 студенттің пікірін тыңдап, «тіл және адам» диадасына көшіңіз.

«Тіл және адам» диадасы: Антропоөзектілік табиғаты

Анықтама және мәні

Лингвистикада тілдік құбылыстарды «тіл және адам» диадасы спектрінде қарастыру — антропоөзектілік (антропоцентристік) принциптің табиғаты мен өзіндік ерекшелігін зерттеу деген сөз.

Басты формула: «Адам болмысын тіл арқылы немесе керісінше тілді адам арқылы анықтау».

Зерттеу фокусының өзгеруі

• Бұрынғы классикалық бағыттар: таным объектісін (тілдің өзін, құрылымын) зерттеді.

• Антропоөзектік парадигма: таным субъектісіне — яғни АДАМҒА бет бұрды.

• Адам — жай ғана ізгілік пен қайшылықтар жиынтығы емес, ұлттық және әлеуметтік белгілерді бойына жинақтаушы ТҰЛҒА.

Лингвистика ғылымындағы дәстүрлі үш ірі парадигма

1. Салыстырмалы-тарихи парадигма (XIX ғ.)

• Тіл білімінің алғашқы ғылыми парадигмасы.

• Тілдің тарихи дамуын, туыстығын және болмысын өзара салыстыру үрдісін зерттейді.

2. Жүйелі-құрылымдық (структуралық) парадигма (XX ғ.)

• Тілді «өз ішінде және өзі үшін» таңбалық жүйе ретінде қарастырады.

• Тіл деңгейлеріндегі парадигмалық және синтагмалық қатынастарды талдайды.

3. Антропоцентристік парадигма (XX ғ. соңы – XXI ғ.)

• Тілді адаммен, ой-санамен, мәдениетпен және тұрмыстық өмірмен бірлестікте зерттейді.

• Тіл — этностың рухани және материалдық мәдени болмысының көрінісі.

Салыстырмалы-тарихи парадигма (XIX ғасыр)

Қалыптасуы мен әдіснамасы

• XIX ғасырда ғылым атаулының қарқынды дамуымен іргелес дүниеге келді.

• Тілді зерттеудің салыстырмалы-тарихи әдісін қалыптастырды.

• Негізгі міндеті: тілдердің шығу тегін, туыстық белгілерін және тарихи өзгерістерін салыстыра отырып анықтау.

Көрнекті өкілдері және қазақ тіл біліміндегі көрінісі

• Әлемдік тіл білімінде: Франц Бопп, Антуан Мейе, Расмус Раск т.б.

• Қазақ тіл білімінде: түркологиялық масштабта, салыстырмалы-салғастырмалы (туыстас тілдер және генетикалық жақындығы жоқ тілдермен салыстыру) әдістер негізінде қарастырылып келеді.

Жүйелі-құрылымдық (структуралық) парадигма (XX ғасыр)

Теориялық негіздері

• XX ғасырда қарқынды дамып, тіл құрылымын «өз ішінде және өзі үшін» қарастырды.

• Сөзді таңбалық жүйе ретінде танып, тілдің түрлі деңгейіндегі (фонетика, лексика, морфология, синтаксис) парадигмалық және синтагмалық қатынастарды ашты.

• Әлемдік өкілдері: Ф. де Соссюр, Ф. Фортунатов, И.А. Бодуэн де Куртенэ, А. Мартине, Э. Бенвенист, А. Реформатский.

Қазақ тіл біліміндегі іргелі жетістіктері

• Ғалымдар буыны: А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаев, М. Балақаев, Н. Сауранбаев, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Ш. Сарыбаев, Н. Оралбаева, Ғ. Қалиев т.б.

• Нақты нәтижелер: Қазақ тілінің академиялық грамматикасы, орфографиялық, орфоэпиялық, түсіндірме, диалектологиялық, этимологиялық, синонимдік сөздіктер жүйесі.

Неліктен XXI ғасырда жаңа парадигма қажет болды?

Құрылымдық тәсілдің шектеулілігі

• XX ғасырдағы тілді тек өз ішінде, оқшау жүйе ретінде қарастыру тәсілі жаңа дәуір сұранысына жеткіліксіз болды.

• Тілдік құрылымды білу — тіл иесінің ойлау логикасын, ұлттық кодын және мәдени символикасын толық түсіндіре алмады.

Теориялық-танымдық жаңа саты

• Тілді ой-санамен, мәдениетпен, адамның күнделікті тұрмыстық өмірімен бірлестікте қарау қажеттігі туындады.

• Қазақ тіл білімінде 2000 жылдан бастап антропоцентристік бағыт негізгі ғылыми проблемаға айналып, тіл мен мәдениет сабақтастығын терең зерттеуге жол ашты.

Үш ғылыми парадигманың салыстырмалы матрицасы

Өлшемшарт	Салыстырмалы-тарихи	Жүйелі-құрылымдық	Антропоцентристік
Кезеңі	XIX ғасыр	XX ғасыр	XX ғ. соңы – XXI ғасыр
Негізгі ұстанымы	Тілдің тарихи дамуы мен туыстығы	Тіл «өз ішінде және өзі үшін»	«Тіл және адам» диадасы
Зерттеу объектісі	Тілдердің генетикалық байланысы	Таңбалық жүйе, құрылым деңгейлері	Таным субъектісі — тілдік тұлға
Басты өкілдері	Ф. Бопп, А. Мейе, Р. Раск	Ф. де Соссюр, А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов	Этно-, психо-, когнитивтік лингвистика мектептері
Нәтижесі	Тілдер семьясы, тарихи фонетика/грамматика	Академиялық грамматика, сөздіктер қоры	Әлемнің тілдік бейнесі, мәдени кодтар

Антропоөзектік бағыттың алты принципі (1–3 принциптер)

1-принцип: Адам факторының басымдығы

Адам факторы — тілдегі ең негізгі, шешуші фактор. Тіл адамнан тыс өздігінен өмір сүрмейді.

2-принцип: Тілдің адам санасына әсері

Тіл адамға, оның ойлау жүйесі мен мінез-құлқына қалай әсер етеді? Бұл әсер адам санасында қалыптасқан «әлемнің тілдік суретіне» не қосады?

3-принцип: Адамның тілге ықпалы

Адам өзі сөйлейтін (тұтынып жүрген) тілге қалай ықпал етеді және жалпы тілдік нормаларға ықпал ете ала ма?

Антропоөзектік бағыттың алты принципі (4–6 принциптер)

4-принцип: Лингвокреативті іс-әрекет кеңістігі

Адамның шығармашылық (лингвокреативті) іс-әрекетін жүзеге асыру үшін тіл жүйесінің қай бөлігі ыңғайлы, ашық әрі қолайлы?

5-принцип: Адам ықпалына бейім деңгей

Тіл жүйесінің қай бөлігі (мысалы, лексика мен фразеология) адам ықпалына ең көп ұшырайды?

6-принцип: Өзгерісті қабылдау икемділігі

Тілдік жүйенің қай бөлігі жаңа өзгерістер мен заманауи мәдени трансформацияларды жылдам қабылдауға бейім?

Талдау тапсырмасы: Тіл жүйесінің қай бөлігі өзгеріске ең ашық?

Сұрақ (Ойлануға 1 минут)

Антропоөзектік бағыттың 4, 5 және 6-принциптеріне сүйене отырып жауап беріңіз:

«Адамның лингвокреативті әрекетіне ең қолайлы әрі сыртқы өзгерісті ең жылдам қабылдайтын тіл деңгейі қайсы, ал ең тұрақты (консервативті) деңгейі қайсы?»

Талдау кілті (Жауапты тексеру)

• Ең ашық деңгей — ЛЕКСИКА мен ФРАЗЕОЛОГИЯ: жаңа сөздер (неологизмдер), метафоралар, мәдени концептілер адам санасындағы өзгерістерді бірден қабылдайды.

• Ең тұрақты деңгей — ФОНЕТИКА мен МОРФОЛОГИЯ (грамматикалық құрылым): ғасырлар бойы баяу өзгеретін тілдің ішкі қаңқасын сақтайды.

Антропоцентристік парадигма тоғысындағы жаңа ғылым салалары

Тіл, сана және мәдениет тоғысы

Антропоцентристік парадигма жекелеген ғылымдардың тоғысуынан жаңа бағыттарды қалыптастырып, дамытты. Олардың барлығы адамзаттық философиямен тамырласып жатыр:

• Этнолингвистика — тіл мен этнос тарихы, салт-дәстүр сабақтастығы;

• Лингвомәдениеттану — тіл мен мәдениеттің өзара ықпалдастығы, мәдени кодтар;

Таным мен тұлғаны зерттейтін салалар

• Когнитивті лингвистика — адам санасы, концепт, әлемнің тілдік бейнесі;

• Психолингвистика — сөйлеу әрекетінің психологиялық механизмдері;

• Этнопсихология және этнопедагогика — ұлттық мінез-құлық пен тәрбие тағылымы;

• Әлеуметтік лингвистика — тілдің қоғамдық топтар мен ортадағы қызметі.

Дәстүр мен жаңашылдық көпірі: Қазан лингвистикалық мектебі

Жаңа бағыттың тарихи бастауы

XXI ғасырдағы зерттеулер жаңаша сипат алғанымен, оның бастау көзі өткен ғасыр зерттеулерінде, атап айтқанда Қазан лингвистикалық мектебінің еңбектерінде жатыр.

И.А. Бодуэн де Куртенэ тұжырымы

- Тілдік бірліктерді зерттеуде тілдің СЫРТҚЫ және ІШКІ формаларының сабақтастығына [11] баса назар аударды.
- Бұл идея жүйелі-құрылымдық парадигма мен антропоцентризмнің өзара сабақтастығын айқын дәлелдейді.
- Тіл тек қатынас құралы емес, этностың рухани және материалдық мәдени болмысын танытатын құбылыс ретінде қарастырылды.

«Дәстүрден қазіргі мәдениетке» трансформация жолдары

1-кезең: Таңбалық құрылым (Дәстүрлі негіз)

Тіл — фонетикалық, грамматикалық, лексикалық ережелер мен таңбалар жүйесі. Басты мақсат: құрылымды дәл сипаттау.

2-кезең: Ішкі және сыртқы форма сабақтастығы

Тілдік бірліктің сыртқы дыбыстық қабығы мен ішкі мағыналық-танымдық мазмұнының біртұтастығын тану.

3-кезең: Мәдени-когнитивтік кеңістік (Қазіргі парадигма)

Тіл — ұлттың рухани коды, мәдени жады және адам әлемінің тіл арқылы көрінетін рухани болмысы.

Кейс-стади: «Жеті ата» немесе «Асар» ұғымын зерттеу әдіснамасы

Кейс жағдаяты (Магистрант/студент зерттеуі)

Жас зерттеуші қазақ тіліндегі «Асар» сөзін ғылыми мақаласында талдауы керек. Оның қолында 3 түрлі зерттеу бағыты бар:

• А нұсқасы: Сөздің түбірі мен буын құрамын, сөз табын анықтау.

• Ә нұсқасы: Түркі тілдеріндегі ортақ түбірлерін салыстырып, этимологиясын табу.

• Б нұсқасы: «Асар» ұғымының қазақ дүниетанымындағы ұжымдық ынтымақ, өзара көмек мәдени коды мен тілдік тұлға мінез-құлқына әсерін зерттеу.

Кейс таңдауы және әдіснамалық шешім

• Сұрақ: Дәріс тақырыбына сай антропоцентристік парадигманы қай нұсқа көрсетеді?

• Шешім: Б нұсқасы — лингвомәдениеттанымдық және этнолингвистикалық талдау (антропоцентристік парадигма). А нұсқасы — структуралық, Ә нұсқасы — салыстырмалы-тарихи парадигмаға жатады. Толық ғылыми зерттеу үшін үшеуінің сабақтастығы тиімді.

Өзіндік тексеру сұрақтары (1–2 сұрақтар)

1-сұрақ: Тілді «өз ішінде және өзі үшін» қарастыратын парадигма қайсы?

A) Салыстырмалы-тарихи парадигма

B) Жүйелі-құрылымдық (структуралық) парадигма

C) Антропоцентристік парадигма

→ Дұрыс жауап және кері байланыс: В. XX ғасырда Ф. де Соссюр бастаған структурализм тілді ішкі таңбалық жүйе ретінде зерттеді.

2-сұрақ: Антропоцентристік парадигманың басты зерттеу нысаны не?

A) Тек тілдің фонетикалық заңдылықтары

B) Таным субъектісі — адам, оның санасы мен мәдени болмысы

C) Тек туыстас тілдердің дыбыс сәйкестіктері

→ Дұрыс жауап және кері байланыс: В. Антропөзектік бағыт таным объектісінен таным субъектісіне (тілдік тұлғаға) бет бұрды.

Өзіндік тексеру сұрақтары (3–4 сұрақтар)

3-сұрақ: Қазан лингвистикалық мектебінің қай өкілі тілдің сыртқы және ішкі формаларының сабақтастығын негіздеді?

A) Франц Боп

B) И.А. Бодуэн де Куртенэ

C) Антуан Мейе

→ Дұрыс жауап және кері байланыс: B. Бодуэн де Куртенэ структуралық жүйе мен антропоцентристік көзқарастың сабақтастығына жол ашты.

4-сұрақ: Қазақ тіл білімінде антропоцентристік парадигма қай кезеңнен бастап негізгі проблемаға айналды?

A) XIX ғасырдың ортасынан

B) 1950 жылдардан

C) 2000 жылдан бастап

→ Дұрыс жауап және кері байланыс: C. 2000 жылдан бастап этнолингвистика, лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика қарқынды дамыды.

Сабақ қорытындысы: 3-2-1 рефлексия стратегиясы

Студенттерге арналған рефлексия тапсырмасы

Дәріс соңында дәптерге немесе ауызша түрде мына 3 қадамды орындаңыз:

• 3 МАҢЫЗДЫ ҰҒЫМ: Бүгінгі дәрістен есте қалған 3 негізгі термин/тұжырым.

• 2 ҒЫЛЫМИ САБАҚТАСТЫҚ: Дәстүрлі лингвистика мен антропоцентризмді байланыстыратын 2 дәлел.

• 1 ЗЕРТТЕУ ИДЕЯСЫ: Өз курстық/дипломдық/магистрлік жұмысыңызда антропөзектік принципті қолдануға болатын 1 мысал.

Негізгі түйін

Тіл біліміндегі антропоцентристік парадигма тілді адам болмысымен өзара сабақтастықта қарастыруды басшылыққа алады. Ол адам әлемінің тіл арқылы рухани болмысын танытады.

Пайдаланылған дереккөздер және ұсынылатын әдебиеттер

Негізгі дәріс дереккөзі

• Дәріс материалы: № 5 дәріс. «Дәстүрден қазіргі мәдениетке: трансформация жолдары». Дәріскер: ф.ғ.д., профессор Авакова Раушангүл Амирдиновна.

• Мәтін ішіндегі ғылыми сілтемелер: [126, 11–13 б.] (антропоцентризмнің алты принципі бойынша); [11] (И.А. Бодуэн де Куртенэ еңбектері бойынша).

Тақырып бойынша классикалық және отандық бағыт өкілдері (дәріс мәтіні негізінде)

• Жалпы тіл білімі: Ф. Бопп, А. Мейе, Р. Раск, Ф. де Соссюр, Ф. Фортунатов, И.А. Бодуэн де Куртенэ, А. Мартине, Э. Бенвенист, А. Реформатский.

• Қазақ тіл білімі: А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаев, М. Балақаев, Н. Сауранбаев, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Ш. Сарыбаев, Н. Оралбаева, Ғ. Қалиев.